
NORMĂ CANONICĂ ȘI ORIENTAREA PRACTICĂ A ALTARELOR ÎN BISERICILE PALEOCREȘTINE. LĂCAȘURI ANTICE ȘI MEDIEVALE TIMPURI DIN SPAȚIUL ROMÂNESC

Vlad D. Ghimpu

Cuvinte-cheie: biserici rupestre, spațiu românesc, arianism, biserici-rotonde, Bizanț, Orient, gepizi, Transilvania, Crăciun.

Problema orientării altarelor bisericilor creștine are o importanță semnificativă pentru a înțelege natura construcțiilor religioase, dar, în special, și a amplasării morților în cimitirele antice și ale evului mediu timpuriu. În istoriografie, structurarea geografică a edificiilor religioase a încercat să o rezolve printre primii arhitectul Dinu Theodorescu, odată cu analiza și reconstituirea arheologică destul de complicată a bisericii de tip sirian cu altarul neabsidat din orașul antic Callatis (Mangalia). Stabilind direcția altarului pătrat al bisericii spre sud, el s-a pronunțat în general și asupra normelor de amplasare a acestora și la alte biserici în cadrul orașelor antice, depinzând de contextul planimetric al entităților urbane (Theodorescu 1963, 257-300). Pentru a demonstra concepția sa, a și adus mai multe exemple de stabilimente variabile ale altarelor mai multor biserici paleocreștine din spațiul românesc și din afara lui, prezentate cu măsurări ale cadranelor geografice (Theodorescu 1963, 284).

Alt cercetător al lăcașelor creștine, probabil, bazată pe experiența celui de mai sus, arhitecta Silvia Păun, a mers mai departe, și a adus argumentul canoanelor religioase al pozițiilor altarului, care au fost determinate, mai întâi, conform normei biblice, spre vest, apoi, după Constituțiile Apostolice (anul 380), spre est. În câteva din lucrările ei, în special, s-a oprit la această problemă în anul 1999 (Păun 1999, 6-7) și în anul jubiliar creștin 2000, ultima o cercetare monografică de ansamblu, cu o opinie nouă asupra simbolisticii mai multor genuri de obiective arhitectonice (Păun 2000). Într-o prezentare amplă de planuri și imagini de biserici rupestre și de zid, unele orientate spre vest, altele spre est, ea a evidențiat și dintre

acele cu altarul îndreptat spre nord și sud. Ajunsă într-un impas, cu ultimele două poziții, cum se vede, explicând două dintre direcții, a încercat să demonstreze diferențele de structură mai largi ale altarelor creștine, prin simbolica unor viziuni cosmogonice, ale pătrunderii luminii soarelui, greșită, după părerea noastră.

Despre problema orientării diferite a unor altare bisericesti antice au scris și alți cercetători arheologi, cu precădere, atunci când au prezentat sau au analizat unele lăcașuri paleocreștine. Preocupat de studiul bisericilor rupestre, noi am întreprins unele aprecieri ale acestora în legătură cu analiza structurală a diferitelor părți componente. Una dintre cele mai importante fiind și cauzele orientării diferite a altarelor bisericilor vechi – spre vest sau est, dar și la nord și la sud (Ghimpu 2016, 303-314; Ghimpu 2017a, 81-96; Ghimpu 2017b, 12-94; Гимпу 2017, 325-330). Bisericile antice de zid cunoscute de pe teritoriul românesc au început mai întâi să se construiască în temelii în orașele romane și romano-bizantine, prezentând varianta oficială cultă a creștinismului, dezvoltată după anul 313, când va fi acceptată liber în cadrul Imperiului Roman. Orientarea altarelor bisericilor de zid în diferite părți cardinale a cunoscut posibil aceleași particularități ca și cea a bisericilor rupestre, eventual, de fapt, mai degrabă edificiile zidite au devenit un reper și pentru cele din cavernele peșterilor de la noi, iar încercarea autorului de evaluare a lor mai devreme a fost întreprinsă dintr-o mai bună soliditate a materialului.

Cea mai veche normă biblică de orientare a altarelor bisericilor spre vest este întâlnită în biserica de zid din castrul roman de la Slăveni (sat, comuna Gostăvățu, jud. Olt). După aprecierea descoperitorilor, ea se datează în secolul al IV-lea, biserica de 7×21 m s-ar fi construit în timpul domniilor împăraților Constantius II (337-361) sau Valens

(364-378), și a funcționat până la invazia hunică (Tudor et al. 2011, 77-78). Despre specificul altarului ei îndreptat spre vest, nu spre est, autorii subliniază, că în epoca constantiniană o atare orientare nu era obligatorie, comparând-o la acest capitol cu exemple notorii ale bazilicii „Învierii” din Ierusalim, a bazilicii episcopului Paulin din Tyr, și vechile bazilici din Roma, a Sf. Petru și a Lateranului, care au altarul spre vest (Tudor et al. 2011, 76). În teritoriul daco-roman s-a mai descoperit o altă biserică veche în castrul de la Porolissum (sat Moigrad, com. Mirșid, jud. Sălaj), cu dimensiunea de 10,50×9,0 m și altarul îndreptat spre nord. Datarea ei se apreciază la sfârșitul sec. al IV-lea (Gudea 2011, 119), iar noi îl putem preciza post quem, după Constituțiile Apostolice din anul 380, eventual și la începutul sec. al V-lea. Dar, așa cum presupune N. Gudea, în acest oraș trebuia să mai fi existat încă o biserică sau casă de rugăciune, ce se confirmă, după noi, cu ceva mai timpurie, și prin orientarea unor morminte de inhumație est-vest (Gudea 2011, 120, 308), databile în secolul al IV-lea (după anul 313). Același lucru se poate observa și la Napoca, în care oraș, de asemenea, sunt atestate morminte cu orientarea est-vest (Gudea 2011, 121), ca și peste tot unde sunt înmormântări cu aceeași direcție, altfel nu se poate gândi decât la o racordare a populației daco-romane spre orientarea canonică, biblică, a Vechiului Testament, deci iudaică, imposibilă, fără să aibă un lăcaș de cult în apropiere. După apariția Constituțiilor Apostolice, anul 380, se stabilește amplasarea altarelor spre est, până în secolul al IX-lea (Cabrol, Leclercq 1913, 26-65), iar acest lucru s-a realizat sinuos, probabil, cum se vede, inclusiv și cu prezența orientării, spre nord, și spre sud, înțelegând inițial ca desprinderea fluturului de cocoașă, posibil, doar pentru a se delimita de cutuma inițială, iudaică. Ulterior secolului al IX-lea, prin dezvoltarea progresivă a Bisericii, a dogmaticii creștine, s-a înăsprit și norma de orientare a altarelor, practic în toate edificiile religioase, numai spre est, urmată și de defuncții din morminte, în conformitate cu cea a lăcașelor de cult.

În aserțiunea celor de mai sus, de asemenea, am susținut că au existat și lăcașuri creștine rupestre cu orientarea altarelor spre vest, la așa-numita Peștera a Sf. Andrei (com. Ioan Corvin, jud. Constanța), ca stabiliment monahal, și la bisericuța rupestră a mănăstirii Bistrița (jud. Argeș) (Păun 2000, 97, 113), care s-ar data tot în secolul IV,

sau, ceva mai timpuriu în cazul când creștinii se ascundeau încă de persecuții, și ulterior, eventual, inclusiv, puțin mai târziu, în secolul IV-V, după conceptul de construcție, dirijat de același precept biblic de orientare a altarului. Spre vest ar mai fi avut altarul și prima bisericuță din complexul rupestru de la Dumbrăveni, apreciată greșit, după noi (Ghimpu 2017b, 64-65) în calitate de contraabsidă (Chiriac, Papasima 2000, 223-228), ea având o absidă deosebită, decroșată. Ca și la bisericile de zid (Păun 2000, 129, 131, 133, 134, 135, 139, 145, 153), întâlnim altare ale bisericilor rupestre, care sunt mai puține, în general, în toate cele patru direcții cardinale, spre vest, nord și sud (Ștefan 1980)¹, și spre est. Deci, la începutul construcțiilor edificiilor de rugăciune promotorii noii religii s-au condus inițial de preceptele Vechiului Testament, pentru orientarea altarelor spre vest. Odată cu apariția normelor noi, având scopul de a se deosebi de vechile temple, s-a acceptat orientarea spre est, iar ca excepție, și spre nord, și la sud. Ultimele două, noi le putem evalua cronologic, corespunzător până în secolul al IX-lea, spre deosebire de cea spre est, care s-a generalizat în timp și nu avem posibilitatea de a le înregistra mai exact, decât după alte criterii. Această caracteristică spre est a fluctuat, cum arăta și Silvia Păun (observată în general și de alți cercetători), după anotimpul și ziua punerii fundației, minimum, între 55 de grade la solstițiul de vară și, 125 de grade, maximum, la solstițiul de iarnă (Păun 1999, 6-7; Păun 2000, 185-186), iar cele care au unghiul mai mic pot fi considerate cu orientare nordică, și mai mare ca cel de iarnă, – spre sud. Numai la echinocțiul de primăvară și la cel de toamnă orientarea altarului poate fi perfectă și constituie 90 de grade, astfel că, între 20 martie și 20-21 iunie, direcția altarului poate varia între 90 și 55 de grade, iar între 22-23 septembrie și 21-22 decembrie, între 90 și 125 de grade, ce se pot înscrie în calitate de norme canonice spre est.

Adaptarea și construcția de biserici în perioada antică s-a început mai întâi în locuințele personale, apoi în unele case de rugăciune pentru colective mai mari și au culminat cu bazilicile paleocreștine, ce preluau locul edificiilor publice civile. Geneza lor poate fi studiată mai concludent după prezența absidelor semicirculare. De regulă, se

¹ Studiind vestigiile rupestre din Munții Buzăului, noi am găsit un indiciu de o orientare a altarului spre sud, la Peștera lui Iosif (Ștefan 1980, 60), însă la V. Boroneanț (2000, 94), altarul acesta este indicat spre nord.

poate admite că biserica paleocreștină s-a adaptat inițial de la casa romană dreptunghiulară cu absidă. În Siria, Mesopotamia, acolo unde au fost nuclee timpurii mai dezvoltate ale creștinismului, primele biserici ale noii religii s-au construit și după forma casei romane tradiționale, dreptunghiulare, așa-numitele biserici fără absidă, cu altar pătrat sau dreptunghiular (Якобсон 1983, 79-81, 83-84). De obicei, bisericile antice, paleocreștine, din spațiul românesc sunt numite bazine, ceea ce nu este corect întotdeauna, deoarece cele mai timpurii lăcașuri au existat în casele de rugăciune, care mai greu pot fi evidențiate dintre locuințe, și apoi bisericile urmând locuința romană cu absidă, și după ele basilicile. S-au construit, însă, și biserici de tip sirian, după tipul casei romane (sau tradiționale) dreptunghiulare. Inclusiv, noi avem aproape toate direcțiile cardinale ale bisericilor de tip sirian, spre vest, la Peștera Sf. Andrei (com. Ioan Corvin, jud. Constanța), la sud, basilica de la Callatis și bisericuța de la Sobari (Sorocea) (Ghimpu 2016, 303-314; Ghimpu 2017b, 15-37, 66-69), ca și orientări spre est la biserica mănăstirii rupestre cu altar pătrat de la Orheiul Vechi (Butuceni, sec. VI-XII) și la altă bisericuță rupestră la Saharna (Zaharna, Gonța 1990, 284) (Ghimpu 2017c, 37, 51). În ceea ce privește bisericuța cu două compartimente și cu altar pătrat de la Sobari, căreia i s-a demonstrat mai greu apartenența la un edificiu creștin (Teodor 1991, 82; Niculiță, 1996, 20; Niculiță, Popa 2000, 69; Popa 2001, 15, 153; Ghimpu 2016, 307-311), fiind apropiată de forma casei romane, și datată în secolele VI-VII, are analogii dintre cele mai strânse cu edificii creștine siriene, împrejmuite de colonade, ce sprijineau portice exterioare (Якобсон 1983, 83; Ghimpu 2017b, 36).

Dacă bisericile antice, ce au urmat în temei tradiția cultă a creștinismului de tip urban roman și romano-bizantin, de unde s-a propagat și în localitățile rurale (Gudea 2011, 112), este (s-au poate fi) mai clară, constituirea celor medievale timpurii, ca și cele rupestre, aici situația mai trebuie studiată. Este mai greu de evaluat, pe de o parte, din cauza condițiilor instabile a marilor migrații ale popoarelor spre lumea bizantină, ce au produs mai multe perturbări social-politice și etnice, iar pe de alta, în plan subiectiv, s-au comis și unele erori de apreciere, urmările cărora se resimt și astăzi (Theodorescu 1974, 94; Theodorescu 2002, 120-123). În ce privește construcția de biserici medievale, aproape că s-a pus semnul

egalității între evoluția lor și cea din epoca antică. Să mai remarcăm, la perioada medievală timpurie, ea este și mai greu de explicat arheologic, cu toate acestea, în ce privește evoluția creștinismului, ea poate fi deja demonstrată și prin unele biserici paleocreștine, de zid sau rupestre. În primul rând, așa cum considerăm noi, prin orientarea altarelor. La direcția altarului spre nord de la Peștera lui Bechir de lângă Sorocea mai avem și argumentul prezenței unui templon, sculptat în imitație, după cele de lemn, care, având câteva icoane, prin prezența unor chenare pătrate, se datează în secolul VII (Ghimpu 2013, 135-138; Ghimpu 2016, 305; Ghimpu 2017b, 96-110). Ca și biserica rupestră de la mănăstirea Butuceni (Orheiul Vechi), ce are un altar pătrat de tip sirian, dar și dormitor comun al călugărilor, care au durat, începând după legislația lui Iustinian, între secolul VI și XII în Bizanț, când vor dispărea (Каждан 1971, 54-55). Ținând cont de structura și amplasamentul ei (greu de pătruns pentru femei) (Ghimpu 2000, fig. 69; Ghimpu 2017b, 69), inițial ea nu a avut pronaos, decât din anul 1821, după o lungă perioadă cu căile de acces prăbușite, când s-a săpat o intrare dinspre sat, din partea opusă, și a fost transformată în biserică parohială (Курдиновский 1906, 1313-1316). Continuând în același spațiu est-carpatic, mai adăugăm caracteristicile unei posibile episcopii rurale (Ghimpu 2016, 311) la Sobari (Sorocea), dar și valențele extraordinare ale unui exponat redescoperit aici, de unicat în spațiul românesc, ce ne reprezintă cu primul document "scris", operă artistică, de iconografie creștină, și tradiție seculară, de atestare a obiceiului popular al Plugușorului (Ghimpu 2016, 307-311). La est de Carpați o altă bisericuță rupestră aproape de mănăstirea Putna, numită Chilia lui Daniil Sisastrul, și-a dezvăluit, de asemenea, valențe mai vechi decât secolul XV, cum s-a crezut până acum, având altarul orientat spre nord (Păun 2000, 87), ce s-a construit până în secolul al IX-lea (Ghimpu 2016, 305), apoi, implicit, și cu pronaos pentru accesarea în ea a femeilor (Dan 1905, 113), de influență crimeeană (Ghimpu 2017b, 17-18, 67-68).

La sud de Carpați situația poate fi reapreciată, de asemenea, și ea, prin monumentele rupestre, bisericuța cu altar spre vest de la mănăstirea Bistrița, din secolul IV, apoi biserica numită sugestiv al lui Negru Vodă (Drăghiceanu 1912, 89), cu două faze de execuție (Chihaia 1974, 321; Muțescu, Muțescu 1980, 49-56), una cu altar preponde-

rent spre nord, mai timpurie, și a doua, tot veche, păstrând până târziu tradiția templonului bizantin. Mai departe, în munți, la mănăstirea rupestră Șinca Veche (jud. Brașov) (Bâgiu Marino 2014), una din bisericuțe a păstrat și ea urme de barieră a altarului nedezvoltat, ce avea, fie un număr mic de icoane, fie proprie unui templon neevoluat de până în secolul al IX-lea (Ghimpu 2017b, 18-19). Aceeași stare de biserică veche a fost și la Corbii de Piatră (jud. Argeș), care o putem aprecia și după structura ei insolită cu două abside, de origine crimeeană, ce o datăm și cu semnele de rune, inclusiv, dacă se confirmă și ipoteza noastră despre o primă experiență de delimitare pe sexe în biserici, bărbați și femei, conform compoziției duble a altarului (Ghimpu 2017b, 71-75; Ghimpu 2017c, 259-262), ca și atestarea celei mai vechi picturi parietale, așa cum s-a afirmat, din Țara Românească (Dumitrescu 1975, 23-51).

În Dobrogea, un leagăn al creștinismului românesc timpuriu, situația este elocventă din toate punctele de vedere. Fost teritoriu roman și romano-bizantin, aici creștinismul a cunoscut cele mai timpurii faze de dezvoltare, inclusiv putem menționa cea mai incipientă perioadă din timpul persecuțiilor în labirinturile peșterii de la Limanu (jud. Constanța) (Boroneanț, Ciuceanu 1977, 49-57), secolul III-IV, acolo unde creștinii mergeau pe ascuns și își manifestau noua religie în mici colectivități subpământene, inclusiv, cazul relevant al bisericii rupestre Peștera Sf. Andrei (sec. al IV-lea), având altarul alungit și orientat spre vest (Păun 2000, 97). Bisericuța de o planimetrie aparte, rotundă, ea își găsește analogie în edificiile de zid de plan central din Siria și orientul bizantin (Якобсон 1983, 74, 100). Alte biserici rupestre, de la Dumbrăveni (sec. IV-VI și VIII-IX) (Chiriac 1988-1999, 249-269; Chiriac, Papasima 2000, 223-238) și de la Basarabi-Murfatlar (Barnea, Bilciurescu 1959, 541-563), sec. VIII-IX (Ghimpu 2017b, 27; Ghimpu 2017c, 253-258) (zisă acum Murfatlar, jud. Constanța), ce poartă un facies cultural mai târziu și de o cu totul altă anvergură, în mare, prin posibilitatea unei atribuții etnice deosebite, sau și a unei cronologii mai ferme, detașate de epoca antică, ambele complexe cu o problematică de viitor determinantă, atât pentru români, dar și pentru slavii de sud vecini. Ne oprim aici, cu deosebire, la structura compartimentelor de plan, bisericuțe cu o singură absidă semicirculară în capăt, cu altar, naos și pronaos, care ne vor marca în ritual, dar și arhitectural, tot evul mediu

românesc. Dominate de inscripții runice, noi am apreciat complexul Basarabi-Murfatlar să fi fost întemeiat de călugări goți, refugiați din Crimeea (Ghimpu 2017b, 30; Ghimpu 2017c, 258-259), și nu toți, conviețuind acolo cu alani, așa și erau numiți uneori împreună gotalani, sau alano-goți, iar mai târziu, după ce se creștinau, și protobulgarii din Crimeea, posibil, au venit și unii dintre ei², atrași de statul ce avea la cârmă organizarea statală a bulgarilor turcici. Locuiau acolo, periodic, după unele date, și români, și slavi. Esențial pentru noi este caracteristica edificiului creștin, adus de ei la Dunăre, separați în naos pentru bărbați, și după o ușă în pronaos, care, fie că se mai și închidea uneori, pentru femei, reflecție a influenței religiei musulmane din estul Bizanțului și Crimeea (Ghimpu 2017b, 26-30, 63-64; Ghimpu 2017c, 258-259).

Astfel, aceleași circumstanțe le reliefăm și în teritoriile de mai la nord, la est de Carpați, biserica lui Daniil Sisastrul s-a săpat undeva până în secolul al IX-lea, cu un naos mic, iar pronaosul s-a alungit de călugări crimeeni, sau, sub influența acestora, pentru a putea primi și femei. Scriere cu rune turcice s-a descoperit și în zona din nordul Moldovei (Teodor 2003, fig. 3-5)³. În Crimeea nu s-au atestat biserici cu diferențieri ale orientării geografice, decât cu unele excepții (la Tepe-Kermen)⁴. Aceste fapte vin să confirme existența unei comunități paleocreștine românești de mireni lângă Putna, de bărbați și de femei. Mai departe de influența răsăriteană, și cronologic, a fost biserica românească de la Sobari (Soroca) (sec. VI-VII), acolo unde nu au ajuns călugării din Crimeea, ca și la Peștera lui Bechir (sec. al VII-lea), dar nici la Saharna (pe Nistru), fără pronaos. La Orheiul Vechi, în unele complexe dispersate, s-au descoperit rune turcice (Гросу, Василяки 1984, 61-69), dar sunt lipsă în mănăstirea rupestră de la Butuceni (sec. VI-XII), care nu a avut nici pronaos, iar dormitoare comune în peșterile crimeene nu s-au atestat. Deși, după mențiunea runelor, s-a expus afirmația pe ansamblu, că ar avea origini protobulgare (Atanasov 1993, 61-73), dar

² Deși la protobulgarii turcici creștinați din Crimeea se consideră să fi avut numai paraclise, fără pronaos (Баранов 1990, 139), ceea ce denotă că accesul femeilor era oprit în întregime sau mult restricționat.

³ Aici avem rune germanice și turcice, care sunt ceva asemănătoare. La Basarabi-Murfatlar, după noi, sunt numai turcice, ceea ce îngreunează descifrarea lor întreprinsă de cercetătorii bulgari, iar cei români nu le studiază.

⁴ Caz singular semnalat de noi, ce urmează a fi publicat în timpul apropiat (2018).

ca atare, nici călugări protobulgari printre creștinii din Crimeea nu s-au evidențiat. La sud de Carpați biserica rupestră a lui Negru Vodă are pronaos clar adăugat mai târziu (cf. supra), inclusiv, rune parietale pe stâncă, a avut deci și comunitate de mireni în preajmă, românească, ca și biserica cu două abside de la Corbii de Piatră (jud. Argeș), de asemenea, cu rune, ceea ce înseamnă că s-au scris înainte de creștinarea Bulgariei și trecerea la limba liturgică slavă, într-un caz, iar în altul, că românii au primit aportul crimeean și direct de la purtătorii lor nemijlociți, nu numai prin intermediul Bisericilor bulgară și sârbă. La Șinca Veche (jud. Brașov), bisericuța rupestră mai timpurie, din secolul al IX-lea (Ghimpu 2017b, 18-19), nu a avut pronaos, și posibil marchează situația de trecere spre interiorul carpatic transilvănean, ce o vom aborda mai departe.

Închisă de cetatea naturală a munților Carpați, Transilvania s-a dezvoltat relativ într-o ambianță ceva mai deosebită decât teritoriile extracarpătice, dar și cu un colorit mai variat al edificiilor creștine. Dintre bisericile atestate până acum arheologic, între cele mai vechi în Alba Iulia, lângă catedrala romano-catolică, s-a descoperit în fundație o biserică cu plan în cruce greacă înscrisă de tradiție bizantină de la mijlocul sec. X - mijlocul sec. XI cu o absidă semicirculară și patru stâlpi de susținere la mijloc a unei cupole sau turle (Marcu Istrate 2014, 93-128), iar alta, din sec. al XI-lea, din Sânnicolau de Beiuș (jud. Bihor) (Popa, Chidioșan, Lukács 1984, 21; Popa 2014, 341-342), de plan dreptunghiular și cu o absidă semicirculară în capăt. Ele denotă (ca și alte biserici de până în secolul al XIII-lea) (Arta 1981), că fenomenul răspândirii pronaosului pentru femei, adus din Crimeea, s-a oprit pe linia Carpaților, în rest comunitățile românești din evul mediu timpuriu trebuie să fi avut și aici biserici de lemn.

În Alba Iulia – Apulum, așezată pe valea Mureșului, un centru al habitatului uman din vremuri îndepărtate, cu castru roman apoi dezvoltat în timp până la cetate medievală, a mai fost găsită și o bisericuță rotundă, prelungită cu o absidă semicirculară pentru altar, care a suscitât multe discuții (fig. 4). Numai după o altă descoperire a altei asemenea rotonde (fig. 5) de la Geoagiu de Jos (jud. Hunedoara), cu același plan, s-au considerat ambele a fi lăcașe de cult (Anghel 1965, 619-622), cu diferite opinii privind natura și originea acestor tipuri de biserici. Potrivit lui Virgil Vătășianu,

rotonda ca tip arhitectonic e veche, adaptată cultului creștin încă din veacul al IV-lea și prototipul celebru a fost biserica Învierii (Anastasis) din Ierusalim, din vremea lui Constantin cel Mare. Replici ale aceluși prototip și combinații ale rotondei cu clădirile de tip poligonal (prototip „octogonul” din Antiohia) s-au răspândit apoi în tot cuprinsul Imperiului bizantin, ca și în Italia și în imperiul lui Carol cel Mare, dar toate acestea sunt vaste, cu o sală centrală înconjurată de unul s-au mai multe deambulatorii, uneori și cu tribune. *Alături de aceste tipuri apare însă mai târziu și rotonda mică, simplă sau polilobă.* Zona de răspândire a acestora din urmă cuprinde îndeosebi Europa central-răsăriteană, de la Bornholm, în Marea Baltică, până în Dalmația (Polonia, Cehoslovacia, Germania de sud-est, Austria, Ungaria și Transilvania) (Vătășianu 1966, 111), cu o obiecție din partea noastră, cronologică. O altă caracteristică interesantă pentru Europa central-răsăriteană, a formulat-o și Radu R. Heitel, dintr-un alt unghi de vedere. „*Rotonda Ecclesia*, monumentul ecleziastic cu planul navei circular sau polilobat în interior (uneori cruciform), realizat, sub imperiul anumitor cerințe de simbol, în diferite variante, din momentul când Carol cel Mare, în 804, la Aachen, a consacrat un monument de acest tip, a devenit – ceea ce a stat în intenția ctitorului –, simbolul sacrosant al puterii celor ce doreau să se creadă că autoritatea sprijinită de cea divină și totodată că unitățile politice ce le creau stau sub același imperiu de voință” (Heitel 1983, 101). Unii s-au și îndoit, pe drept cuvânt, că nu s-ar putea admite pentru bisericile rotonde din Transilvania un rol politic, legat de influența și unitatea imperiului lui Carol cel Mare (Anghel 1965, 622). Noi mai subliniem, la asemenea biserici rotonde, găsite și în Moravia, care pot fi datate mai exact, la începutul secolului al IX-lea (Поулик 1979, 91; Поулик 1985, 41), deci să fi fost construite în același timp cu Domul de la Aachen, și nu avem de ce crede să vină ca influență de acolo.

Exemplu de biserică rotundă mai apropiat îl găsim totuși în chiar spațiul românesc (fig. 1), la lăcașul rupestru de la Peștera Sf. Andrei (com. Ioan Corvin, jud. Constanța). Într-un stabiliment monahal asemănător, cu un plan rotund și un altar alungit, orientat spre vest, avem o cronologie destul de timpurie, ce a fost construit până în anul 380, apariția Constituțiilor Apostolice, care au schimbat direcția altarelor spre est. Rotondele din Transilvania toate au orientarea spre est,

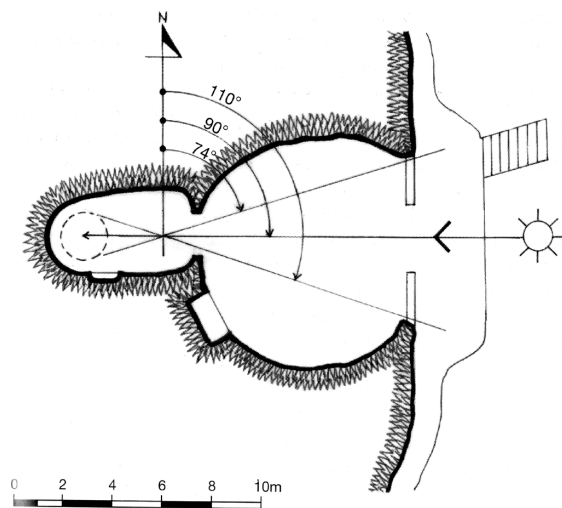

Fig. 1. Biserica rupestră Peștera Sf. Andrei, com. Ioan Corvin, jud. Constanța (apud D. Manolache).

construite ceva mai târziu, prin secolul V-VI. Cea de la Alba Iulia-Apulum s-a rezidit dintr-un turn de la castrul roman (Heitel 1972, 151-152; Heitel, 1975, 5-7; Heitel 1983, 101-103), și pare cea mai veche, ea poate fi încadrată arheologic în nivelul de cultură al secolelor IV-VI (Istoria 2001, 558; Rustoiu 2005, 39-52; Marcu Istrate 2014, 93), altă biserică de exact același plan, dar ceva mai mare, s-a edificat la Geoaagiu de Jos (jud. Hunedoara), deși s-a ridicat cu materiale din ruinele antice, se consideră că ea nu poate fi apreciată cu datarea ca fiind apropiată de cea din Alba Iulia (Anghel 1965, 619), problema precizării cronologiei și a altor rotunde din Transilvania rămâne însă valabilă. O altă rotundă cu interiorul cvadrilobat a fost descoperită în fundație (fig. 7) la Ili-dia-Oblița (jud. Caraș-Severin) (Uzum 1979, 387-389), iar unii arheologi i-au admis o datare apropiată cu cea de la Alba Iulia, din secolele IX – X (cronologia lui R. R Heitel, supra), care, după noi, poate fi coborâtă mai jos, în zonă existând și vestigii daco-romane din sec. al IV-lea (Mărghitan 1985, 76). La Gurasada (jud. Hunedoara) există o biserică cruciformă – patrulob cu pronaos (fig. 8), datată pe baza unor izvoare documentare la sfârșitul secolului al XIII-lea, căreia s-a încercat, însă, să i se acrediteze ideea că poate fi mai veche, din secolele IX-X, dintre acele monumente premaghiare din teritoriile românești intracarpatică (Popa, Chicideanu 1984, 66). Și această biserică intră în caracteristicile de tip central,

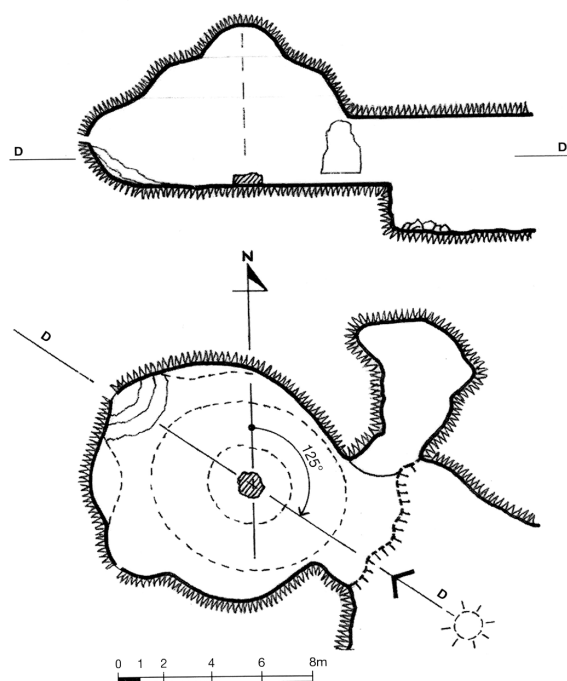

Fig. 2. Planul și secțiunea bisericii rupestre Peștera Poarta Alunului, jud. Bihor (apud S. Păun).

apreciate mai sus, afirmăm și noi, patrulobul ar fi putut prezenta centrul unei structuri concentrice cu *duplicibus muris* (Curinschi Vorona 1991, 108), bazată pe coloane ori stâlpi de forma crucii, care ulterior s-a reconstruit, probabil, cu zid plin, pierzând unele rigori planimetrice inițiale. La Cluj-Mănăstur a fost descoperită arheologic o altă rotundă de tip central hexalobat (fig. 6), datată la mijlocul secolului al XIII-lea (Iambor, Matei 1979, 606-608), ce intră, de asemenea, în același gen de monumente-simbol cum le-a caracterizat Radu R. Heitel, ele având, într-adevăr o linie stilistică comună. Dar ce fel de simbol?

În Transilvania secolelor V-VI cele mai multe obiecte creștine de import erau din Orient, mai ales din Egipt și Siria, fiind aduse de misionari, care ajung și în fostele provincii Pannonia și Noricum (Gudea-Ghiurco 1988, 127-129; Diaconescu 1995, 255-291), acest fapt ne-ar putea spune câte ceva. Originea bisericilor de plan central se găsește în Orientul bizantin, ea a fost preluată și în bazilicile de tip longitudinal prin cupola care muta acțiunea principală a ritualului creștin din fața altarului sub aceasta din urmă, ce simboliza cerul, bolta cerească (Якобсон 1983, 6). Astfel, se diviza accentul din ciclul hristologic, cunoscut în

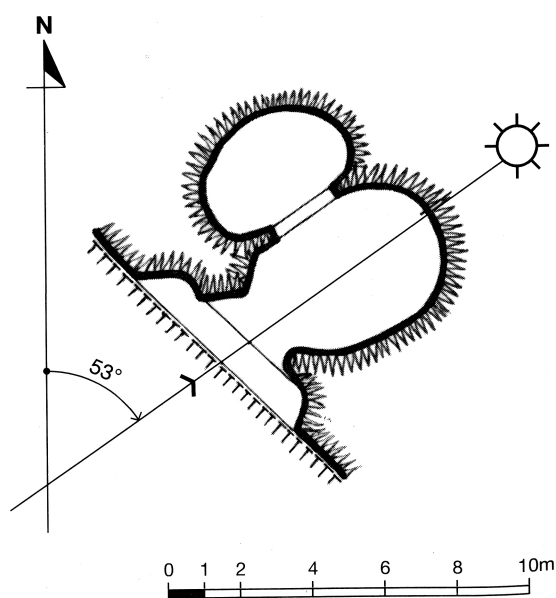

Fig. 3. Planul bisericii rupestre Peștera Șura Pintei din munții Rodna, zona Borșa, jud. Maramureș (apud S. Păun).

principal în iconografia din temploane, dedicate lui Isus Hristos și sfinților, cei drept, apărut ceva mai târziu la Sf. Sofia în 537, dar până atunci acest subiect se menționa în liturghie⁵. Probabil, creștinii arieni prin atașamentul față de acest specific al bisericilor de tip central, rotunde, au încercat să-și susțină punctul lor de vedere, al doctrinei divergente, care susținea principiul dominant al lui Dumnezeu-Tatăl cu rol de monoteism strict. Învățătura lui Arius era o interpretare în spirit raționalist a dogmei creștine, care se înscria într-un plan mai degrabă filosofic decât biblic. Arianismul a fost în definitiv condamnat la al doilea conciliu ecumenic de la Constantinopol (381), unde sunt stabilite bazele canonice ale dogmei ortodoxe (*Credo*), care vede în Trinitate o singură substanță, dar trei ipostaze. Doctrina lui Arius dispare treptat în jumătatea orientală a imperiului în veacurile V-VI, în timp ce în partea occidentală ea se menține până în secolele VI-VII la neamurile germane migratoare (Brezeanu 2007, 406). Arie a emis ideea că Fiul lui Dumnezeu era o ființă creată de Dumnezeu-Tatăl. Și această idee forma baza ereziei ariene. Iar după cum au subliniat mai mulți cercetători, chiar dacă a existat un preot din

⁵ Să fi fost apariția primului templon cu icoane la Sf. Sofia din Constantinopol un răspuns la aceste transformări? Se știe doar că biserici de plan central s-au construit mai puține în Apus, respectiv bisericile de aici nu au avut templon, dar nici aceeași dezvoltare iconografică ca în estul bizantin.

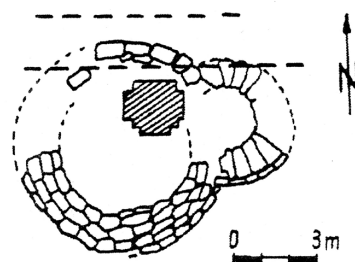

Fig. 4. Biserica rotundă de la Alba Iulia – Apulum, jud. Alba (apud R. Heitel).

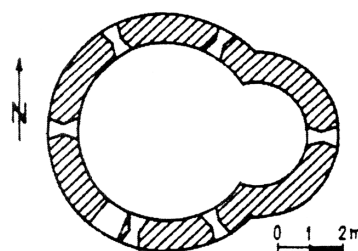

Fig. 5. Biserica Rotundă de la Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara (apud G. Anghel).

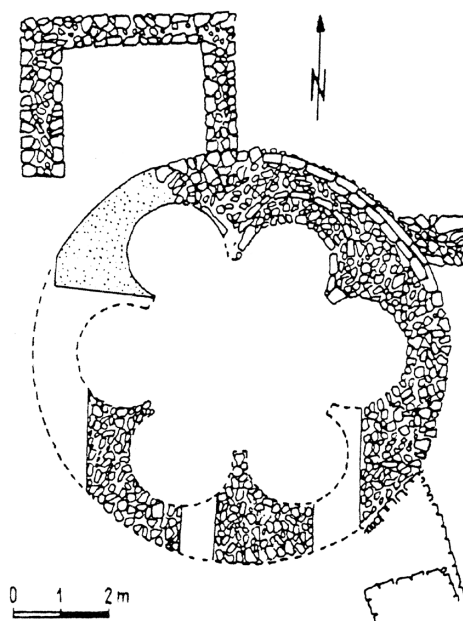

Fig. 6. Biserica rotundă cu interior hexalob de la Cluj-Mănăștur, jud. Cluj (apud P. Iambor, Șt. Matei).

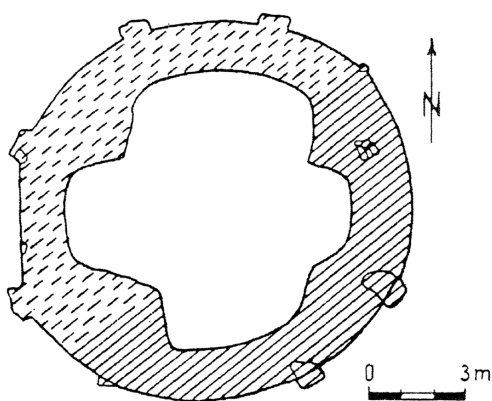

Fig. 7. Biserica rotundă de la Ilidia, jud. Caraș-Severin (apud I. Uzum).

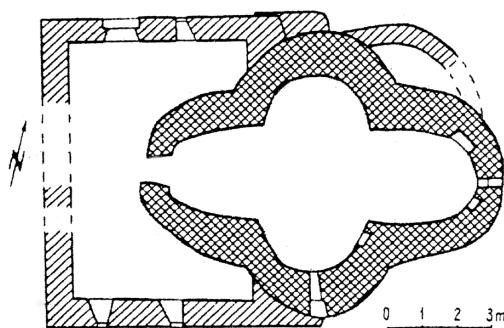

Fig. 8. Planul bisericii de la Gurasada, jud. Hunedoara (apud R. Popa).

Alexandria, Arie, care a dat numele său celei mai importante concepții „eretice” a epocii constantiniene, doctrina aceasta își avea deja rădăcinile în a doua jumătate a secolului al III-lea în Antiohia (Siria), unde Lucian, unul dintre cei mai instruiți oameni ai timpului, fondase o școală de exegeză teologică. Această școală și era pepiniera doctrinei ariene (Vasiliev 2010, 99).

Bisericile *rotonde* de plan central din Transilvania: Alba Iulia, Geoagiu de Jos, Cluj-Mănăstur, Ilidia și alte asemenea foste *rotonde* din mențiuni documentare și toponime (Heitel 1983, 100-111), au fost construite, fie de călugări și misionari din Orient, fie sub impulsul lor în epoca gepidă⁶, în cadrul cărora români și germanici au oficiat slujba creștină separat, sau, uneori, și împreună⁷.

⁶ Înțeasă și ca un fel de „pax gepidica” (Dumitrașcu, Sfrangeu 2006, 197-217).

⁷ La acest fenomen s-a referit și C.C. Diclescu în anii '20, când exista o bază documentară cu mult insuficiență față de cea de astăzi (Diclescu 1922; Diclescu 1926, 357-376).

Acest stil de biserici *rotonde* s-a impus în toată zona de migrație a misionarilor și călugărilor arieni orientali, inițial, care coincidea cu stăpânirea gepidică (și ostrogotică), iar după înfrângerea regatului lor în 567 și prin gepizii care au continuat să conlocuiască în fostul teritoriu, proliferarea lor spre vest continuând și în epoca gepido-avară, urmându-și firul, după creștinare, la sfârșitul secolului al VIII-lea - începutul secolului al IX-lea (Zugravu 1997, 481), la avari și la slavii de vest. Semnificația specială a bisericilor de tip central pentru arieni o putem desprinde și din construcția principalelor monumente de acest tip din Europa. Biserica Sf. Serghie și Vakhos din Constantinopol (fig. 11) a fost edificată de împăratul Iustinian aproximativ în anul 527 (Якобсон 1983, 23-24), dispus din tinerețe spre conciliere (Vasiliev 2010, 164), probabil, ca o măsură compensatorie, după ce unchiul său, Iustin I, printr-un edict din 524 contra arienilor, a închis toate bisericile acestora din Constantinopol, după care înăsprește relațiile dintre imperiu și regele ostrogot Theodoric cel Mare (Brezeanu 2007, 71). Pe de altă parte, urmașii ostrogoți ai lui Theodoric Amalul, mai devreme, sau ceva mai târziu, undeva în acelaș an, 527, încep construcția bisericii San Vitale (fig. 12), tot de plan central din Ravenna, finisată apoi și ea după recucerirea Italiei tot de Iustinian (Vasiliev 2010, 213; Fleming 1983, fig. 97-98), aceste biserici dovedesc realizări de prestigiu ale artei bizantine, având, însă, ambele, cum se vede, o motivație ariană, neînțeleasă, totuși, până acum de istorici. Pe această filieră și un nou parcurs a avut biserica *rotundă* de la Aahen, venită tot pe cale oficială, cultă, ca influență orientală, apoi de la Constantinopol, după biserica Sf. Serghie și Vakhos, și de la Ravenna, din noua capitală a Imperiului Roman de Vest (la San Vitale, 546-548) (Якобсон 1983, 30-31, fig. 8), de la care s-a inspirat și Carol cel Mare, fiind profund impresionat după ce o vizitase (Fleming 1983, 167), că hotărăște să construiască alta aproximativ la fel, ceea ce a dat exemplu și pentru alți feudali să-i urmeze exemplul, iar aceste două direcții, transilvăneană-românească și cea carolingiană undeva s-au întâlnit, cu o posibilă linie de demarcație. În vecinătatea mai apropiată, unele biserici rotonde s-au construit și în Bulgaria, descoperite arheologic la Durankulak în Dobrogea de sud, din prima jumătate a secolului IX, mijlocul secolului al X-lea (Damian 2015, 105-106), ca și alta de plan central dezvoltat, la Preslav, ce a continuat școala

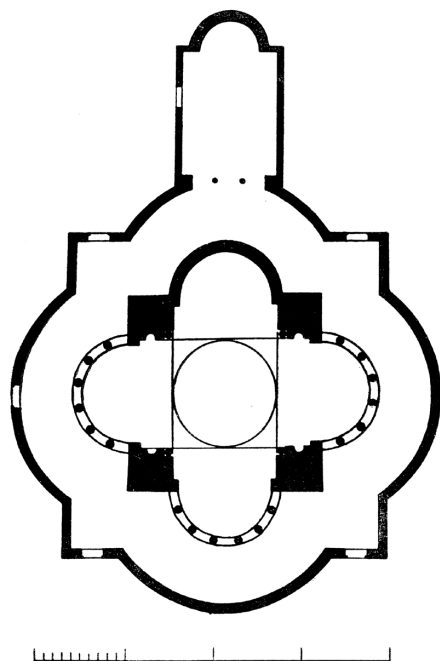

Fig. 9. Biserica de plan central de la mijlocul sec. al VI-lea din Apameia pe Oronta, Siria de Nord (apud A. Якобсон).

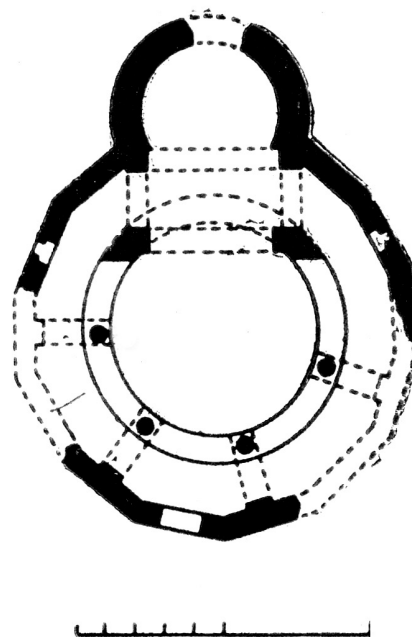

Fig. 10. Planul bisericii Binbirkilise (Asia Mică) din evul mediu timpuriu (apud A. Якобсон).

de tradiție constantinopolitană (Якобсон 1985, 86-87, 88; Якобсон 1987, 107-108) de după creștinarea bulgarilor.

În același timp, noi putem consemna construcția locală a rotundelor din Transilvania și după exemplul unor stabilimente rupestre de aici, mai degrabă călugărești: la peștera Poarta Alunului (jud. Bihor), la peștera Șura Pintei (munții Rodna, zona Borșa, jud. Maramureș) și, posibil, la Peștera lui Deneș (colina Morgău, la nord de Baia Mare, jud. Maramureș) (Păun 2000, 35-36). Peștera Poarta Alunului (fig. 2) pare a fi un lăcaș creștin de un plan circular, de circa 8,50 m în diametru, cu o boltă până la 6,5 m înălțime, dacă nu a fost adaptată, iar jos, în mijloc, cu o piatră de 1,00×0,90×0,36 m, asemenea cu o masă sfântă, sau imita amvonul de la bisericile cu cupolă, acolo, unde se desfășura ritualul religios principal. Ea ar fi cea mai veche dintre toate trei stabilimente rupestre și, pare să fost trilobată (Păun 2000, 34) spre vest, respectiv și cu o cronologie distinctă, fiind întemeiată până la anul 380. Peștera Șura Pintei (fig. 3), rotundă și cu un altar semicircular, este de același plan cu biserica de la Apulum-Alba Iulia și cea de la Geoagiu de Jos, cu o lungime

totală de 7,0 m, cu altarul spre nord-est, deci, trecută de norma biblică inițială, cioplită în piatră după 380. Peștera lui Deneș este mai greu de spus dacă a fost rotundă, cu un altar semicircular spre nord, cu dimensiuni reduse, s-a săpat și ea după anul 380, iar alături, paralel, în afară, are un altar mai mic, ce putea reprezenta un baptiseriu? – prin analogie din planimetria unor biserici de zid timpurii.

Misionari sau călugări sirieni au mai fost în spațiul nostru, influențând construcția bazilicii cu altar pătrat de la Callatis, cât și alte lăcașuri de la est de Prut. În bisericuța rupestră de la Peștera Sf. Andrei (jud. Constanța) au venit, posibil, de asemenea, sihaștri din Siria⁸, construită până la anul 380, după care se schimbă direcția altarelor spre est. Erau ei sau nu, arieni? – probabil nu. Impunerea noii orientări a altarelor spre est, după cum se crede, a fost de sorginte (origine) ariană. Alte inițiative au determinat misionarii arieni din Orient, Egipt și Siria, să vină în spațiul dominat de

⁸ Aducem exemple de comparație pentru ea din Apameia (fig. 9), Siria de Nord și Binbirkilise (fig. 10), Asia Mică. Biserici cu asemenea plan au fost mai multe (cf. Якобсон 1983), inclusiv trebuie luat în calcul că cea rupestră are o factură mai simplă, mai populară.

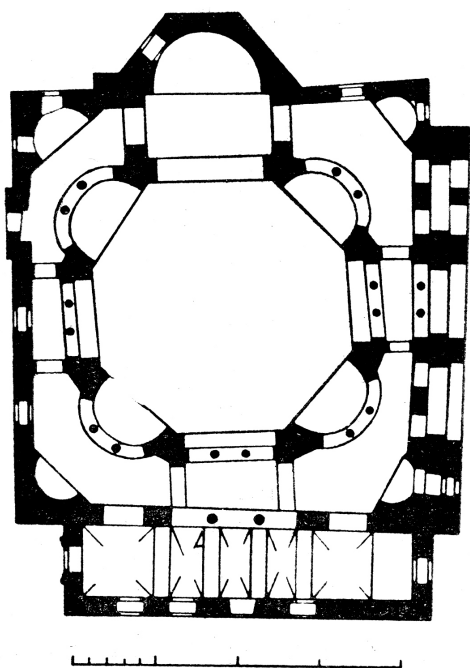

Fig. 11. Biserica Sf. Serghie și Vakhos din Constantinopol (527).

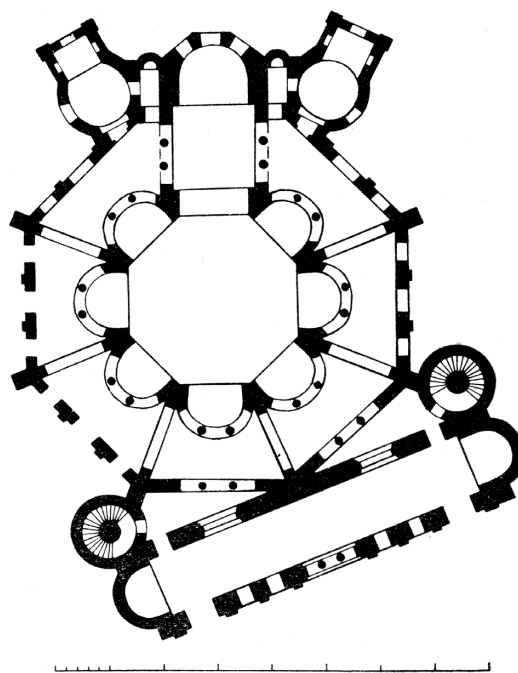

Fig. 12. Italia, biserica San Vitale din Ravenna (527-547).

gepizii de aceeași credință, după anul 381, când au fost condamnați la Conciliul de la Constantinopol, iar mai exact, și după anul 454, odată ce înving în lupta de la Nedao și îi alungă pe huni. Și mai facil la gepizii creștinați în masă către 472, după formarea regatului și ocuparea orașului Sirmium (Opreanu 1995, 238; Zugravu 1997, 409). În aceste împrejurări au impulsionează construirea bisericilor rotonde din Transilvania, împreună cu un ritual anume, impus și locuitorilor români de aici, care au avut, aveau, și alte biserici, s-a văzut, inclusiv și după orientările înmormântărilor, sau a obiectelor liturgice (Gudea, Ghiurco 1988, 199-200; Gudea 2011, 118 et passim), covățuind cu acești germanici până ce i-au asimilat, pe la mijlocul secolului VII - secolul VIII (Protase 2000, 102; Istoria 2001, 602-603; Rustoiu 2005, 39-52; Dumitrașcu, Sfrengu 2006, 197-217). În rezultatul acestei practici creștine, românii vor adopta denumirea sărbătorii de la Nașterea lui Isus Hristos prin noțiunea ariană *Creatio*, sau *Creationem*, adică *Crăciun* (Diaconescu 1988-1991, 37-38; Zugravu 1997, 340, 424-425, 484; MDA 2001, 708), ce a rămas în limba română din această experiență ariană. Aflate în zonele de influență ariană, sau germanice, cunoscute prin atașamentul lor la această erezie, lămpile de iluminat îndeplineau, probabil, un rol important la

sărbătorirea Crăciunului (Diaconescu 1995, 289), ca ziua Creației lui Dumnezeu-Tatăl suprem, iar reprezentările sau invocațiile cu Sf. Minas de pe ele, popular printre arieni (Айбабин 1990, 69), ne aduc și ele un argument suplimentar la apariția termenului românesc Crăciun, care a apărut atunci ca o sărbătoare deosebită de ceea ce ne-a rămas mai târziu prin marcarea zilei de Naștere a Domnului Isus Hristos.

Există și alte influențe, asimilate de români nemijlocit de la gepizi, unele cuvinte, dar cum se susține, și regionalismul Banat, ban, de origine germanică (Poruciu 2007-2008, 215-216)⁹, implicit, se știe că aceștia au fost menționați în izvoarele scrise, dar s-au depistat și arheologic în interiorul carpatic. În regiunea orașului Napoca, după tezaurile de obiecte de aur ce s-au găsit la Apahida, s-a presupus că au aparținut unui personaj de rang princiar, dar nu regal (Opreanu 1995, 247), posibil era cel de-al doilea rege gepid, după primul din orașul Sirmium (Horedt 1960, 707; Horedt 1977, 265), nerecunoscut de bizantini ca atare, dar mai mult cu rol judecătoresc, având și titlul de *bann*, caracterizat astfel și prin arma de paradă depusă în mormânt, obicei

⁹ M. Vinereanu îl apreciază ca traco-dacic (2009, 114), posibil să fi fost în uzul ambelor etnii: română și germanică.

deosebit de cel al goților (Harhoiu, Spănu, Gall 2011, 47). Și în același segment, putem denumi alături de termenii moșteniți ai râurilor Marisia (Mureș), Crisia (Criș), semnificativ, posibil rămas tot din aceeași vreme și oronimul bănățean Munții Domanului, de la numele lui Doman, apărut în perioada latinizantă, pentru persoanele care se nășteau în ziua a șaptea – numită atunci *domenica*. Acest nume era, spre exemplu, echivalent cu al grecescului Kiriakos, iar mai târziu l-au influențat și pe al slavilor, numit Nedelea. Ulterior, a evoluat în forma Duman, în uz până în zilele noastre, care, sub presiunea prenumelor creștine, a rămas numai la vitele care se nasc în ziua de duminică.

Astfel, în concluzie, în evul mediu timpuriu noi putem constata orientarea altarelor bisericilor creștine în toate direcțiile cardinale, începând cu cele mai vechi spre vest, după preceptele biblice, apoi spre nord, spre sud și spre est, după Constituțiile Apostolice, anul 380. În teritoriul de la est de Carpați în evul mediu timpuriu s-au construit biserici de zid și rupestre de influență siriană cu altare îndreptate la sud, neabsidate (pătrate), și la est. De asemenea, și de origine bizantină, cu altarul spre nord și cu templon imitat de lemn, și o mănăstire rupestră ce a avut biserică cu altar pătrat spre est și dormitor comun al călugărilor,

cu aproximativ 12 chilii-nișe, specific vieții monahale din Bizanț în secolele VI-XII. Atât la est de Carpați, cât și la sud de ei, către secolele VIII-IX se aduce influența pronaosului, ca încăpere pentru femei, de către monahi crimeeni.

În Transilvania, matrice a poporului român, implicit, și datorită unor condiții geografice mai bune, fiind apărată de coroana Carpaților, după atestarea unor biserici antice, reprezentate clar, altele demonstrate prin inventar liturgic și prin orientarea mormintelor, către secolele V-VI, în epoca gepidă, sub influența călugărilor și misiunilor sirieni și egipteni de concepție ariană, s-au construit biserici rupestre și de zid de plan rotund, central, reflectând universul lor de credință în Dumnezeu-Tatăl suprem, care a creat celelalte componente ale treimii și de la care românii au moștenit denumirea sărbătorii nașterii Domnului Isus Hristos prin termenul *Creatio* sau *Creationem*, transformat în limba română în *Crăciun*, și păstrat până astăzi.

Aflată la răspântia lumii sud bizantine și estice, și între cea nord-dunăreană, Dobrogea a conservat toate evoluțiile care au influențat viața creștină în nordul românesc carpatic, atât prin biserici de zid, cât și prin cele rupestre, pătrunse în spațiul extracarpatic spre est, sud și intracarpatic la vest.

Bibliografie

- Anghel 1965:** G. Anghel, Biserica românească de la Geoagiu de Jos. Apulum V, 1965, 615-624.
- Arta 1981:** Arta creștină în România, vol. 2, sec. VII-XIII. Studiu introductiv și prezentarea planșelor de I. Barnea (București 1981).
- Boroneanț 2000:** V. Boroneanț, Arheologia peșterilor și minelor din România (București 2000).
- Boroneanț, Ciuceanu 1977:** V. Boroneanț, R. Ciuceanu, Cercetările din Peștera de la Limanu, jud. Constanța. Revista Muzeelor și Monumentelor, monumente de istorie și de artă 2, 1977, 49-57.
- Brezeanu 2007:** S. Brezeanu, Istoria Imperiului Bizantin (București: Meronia 2007).
- Cabrol, Leclercq 1913:** F. Cabrol, H. Leclercq, Dictionnaire d'archeologie et liturgie, vol. XIII/1 (Paris 1913).
- Chihaiia 1974:** P. Chihaiia, Din cetățile de scaun ale Țării Românești (București 1974).
- Chiriac 1988-1989:** C. Chiriac, Un monument inedit: complexul rupestru de la Dumbrăveni (jud. Constanța). Pontica XXI-XXII, 1988-1989, 249-269.
- Chiriac, Papisima 2000:** C. Chiriac, T. Papisima, Un străvechi așezământ creștin dobrogean – complexul monastic de la Dumbrăveni (județul Constanța). In: Priveghind și lucrând pentru mântuire. Volum editat la aniversarea a 10 ani de arhipăstorire a Înalt Preasfințitului Mitropolit Daniel al Moldovei și Bucovinei (Iași 2000), 222-230.
- Curinschi Vorona 1991:** Gh. Curinschi Vorona, Introducere în arhitectura comparată (București: Editura Tehnică 1991).
- Damian 2015:** O. Damian, Bizanțul la Dunărea de Jos (secolele VII-X). Byzantium at Lower Danube (7th - 10th centuries) (Brăila: Istros 2015).
- Dan 1905:** D. Dan, Mănăstirea și comuna Putna (București 1905).

- Diaconescu 1995:** A. Diaconescu, Lămpi romane târzii și paleobizantine din fosta provincie Dacia. *Ephemeris Napocensis V*, 1995, 255-291.
- Diaconescu 1988-1991:** Tr. Diaconescu, Motivația semantică a cuvântului românesc Crăciun «Noel». Studiu asupra terminologiei creștine din Romania Orientală. In: *Anuarul de lingvistică și istorie literară*, 32, A (Iași 1988-1991), 29-69.
- Diculescu 1922:** C.C. Diculescu, *Die Gepiden* (Leipzig 1922).
- Diculescu 1926:** C.C. Diculescu, Contribuții la vechimea creștinismului în Dacia. Din istoria religioasă a gepizilor. In: *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, III, 1924-25 (Cluj 1926), 357-376.
- Drăghiceanu 1912:** V. Drăghiceanu, Cetatea și schitul Negru Vodă. In: *BCMI*, anul V (București 1912), 89.
- Dumitrașcu, Sfrengușu 2006:** S. Dumitrașcu, F. Sfrengușu, Relațiile interetnice în Dacia occidentală în secolele IV-VI. In: (Coord. I.M. Țiplic, S.I. Purece) *Relații interetnice în spațiul românesc. Populații și grupuri etnice* (sec. II î. Hr. - V d. Hr.) (Alba Iulia 2006), 195-217.
- Dumitrescu 1975:** C.L. Dumitrescu, Biserica rupestră Corbii de Piatră cel mai vechi ansamblu de pictură cunoscut astăzi din Țara Românească. *Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria artă plastică* 22, 1975, 23-51.
- Fleming 1983:** W. Fleming, *Arte și idei*, vol. 1. Traducere de F. Ionescu (București: Meridiane 1983).
- Ghimpu 2000:** V. Ghimpu, *Biserici și mănăstiri medievale în Basarabia* (Chișinău 2000).
- Ghimpu 2016:** V.D. Ghimpu, Biserici paleocreștine din spațiul românesc în evul mediu timpuriu. *Tyragetia s.n.* X/1, 2016, 303-314.
- Ghimpu 2017a:** V.D. Ghimpu, Paleo-Christian and Romanian Rupestrian Churches from the Early Middle Ages. In: *The fundamentals of our spirituality*, IX (Batumi 2017), 81-96.
- Ghimpu 2017b:** V. Ghimpu, Lăcașuri creștine și izvoare medievale necunoscute ale românilor (Chișinău: Tyragetia-Destin 2017).
- Ghimpu 2017c:** V. Ghimpu, Basarabi-Murfatlar și Corbii de Piatră – unele contribuții crimeene în bisericile românești din evul mediu timpuriu. *Tyragetia s.n.* XI/1, 2017, 253-264.
- Gonța 1990:** A.I. Gonța, Documente privind istoria României. A. Moldova, veacurile XIV-XVII (1384-1625). *Indicele numelor de locuri* (București 1990).
- Gudea 2011:** N. Gudea, *Christiana Minora. Studii, articole și note în legătură cu creștinismul timpuriu din Dacia romană, Dacia postromană și unele provincii vecine* (Cluj-Napoca: Ed. Mega, 2011).
- Gudea, Ghiurco 1988:** N. Gudea, I. Ghiurco, Din istoria creștinismului la români, mărturii arheologice (Oradea 1988).
- Harhoiu, Spânu, Gall 2011:** R. Harhoiu, D. Spânu, E. Gall, *Barbari la Dunăre* (Cluj-Napoca: Argonaut 2011).
- Heitel 1972:** R. Heitel, *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmälern aus Südsiebenbürgen*. *Revue roumaine d'histoire de l'art, serie Beaux-Arts* IX/2, 1972, 139-160.
- Heitel 1975:** R. Heitel, *Archäologische Beiträge Geschichte der romanischen Baudenkmäler in Siebenbürgen*. *Revue roumaine d'histoire de l'art* XII, 1975, 3-10.
- Heitel 1983:** R. Heitel, Unele considerații privind civilizația din bazinul carpatic în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al IX-lea în lumina izvoarelor arheologice. *SCIVA* 34/2, 1983, 93-113.
- Horedt 1960:** K. Horedt, *Gepizii*. In: *Istoria României*, vol. I (București 1960), 704-714.
- Horedt 1977:** K. Horedt, *Der ostliche Reihengraberkreis in Siebenbürgen*. *Dacia N.S.* XXI, 1977, 251-268.
- Iambor, Matei 1979:** P. Iambor, Șt. Matei, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăștur* (sec. IX-XIV). *Acta Musei Napocensis* XVI, 1979, 606-608.
- Istoria 2001:** *Istoria românilor*, vol. II: Daco-romani, romanici, alogeni (coord.: D. Protase, A. Suceveanu) (București: Ed. Enciclopedică 2001).
- Mărghitan 1985:** L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei (secolele VII-XII e.n.)* (Timișoara: Făclia 1985).
- MDA 2001:** *Micul dicționar academic*, vol. I (București 2001).
- Muțescu, Muțescu 1980:** A. Muțescu, M. Muțescu, *Cetățeni-Muscel reper al continuității permanenței românești*. *Arhitectura* XXVIII/4 (185 s.n.), 1980, 49-56.
- Niculiță 1996:** I. Niculiță, *Situl de epocă romană de la Sobari și unele aspecte ale romanizării în spațiul de la Est de Carpați*. In: *Probleme actuale ale istoriei, economiei și culturii moldovenilor de la Est de Prut. Romanizarea la Est de Carpați*, caietul 2 (Chișinău 1996), 14-23.
- Niculiță, Popa 2000:** I. Niculiță, A. Popa, *Prezență romană în zona nord-pontică* (Chișinău 2000).
- Opreanu 1995:** C. Opreanu, *Creștinismul și neamurile germanice în secolele IV-V în Transilvania*. *Ephemeris Napocensis V*, 1995, 227-249.
- Păun 1999:** S. Păun, *De două mii de ani primim lumina din absida altarului creștin*. *Academica. Revistă de știință, cultură și artă* X/1-2, 1999, 6-7.
- Păun 2000:** S. Păun, *Absida altarului* (București: Ed. Per Omnes artes 2000).

- Popa 2001:** A. Popa, Romaines ou barbares? Architecture en pierre dans le barbaricum à l'époque romaine tardive (sur le matériel archéologique du Nord-Ouest du Pont Euxin) (Chișinău 2001).
- Popa 2014:** R. Popa, Autour des sources de l'architecture ecclésiastique roumaine. In: R. Popa, Studii și articole. Ediție îngrijită de D. Marcu Istrate și A. Ioniță (Cluj-Napoca: Mega 2014).
- Popa, Chicideanu 1984:** R. Popa, I. Chicideanu, Informații noi și câteva considerații istorice privind biserica românească din Gurasada, jud. Hunedoara. SCIVA 35/1, 1984, 54-67.
- Popa, Chidioșan, Lukács 1984:** R. Popa, N. Chidioșan, A. Lukács, O reședință feudală în secolele XI-XII la Sânnicolau de Beiuș. Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă XV/2, 1984, 21-24.
- Poruciuc 2008:** A. Poruciuc, Historical implications of the romanian term ban as an old germanism. Studia antiqua et archaeologica XIII-XIV (2007-2008), 2008, 181-216.
- Protase 2000:** D. Protase, Autohtoni în Dacia, vol. II. Dacia postromană până la slavi (Cluj-Napoca 2000).
- Rustoiu 2005:** G.T. Rustoiu, Habitatul în Transilvania în a doua jumătate a secolului al V-lea și prima jumătate a secolului al VI-lea. In: (Coord. Z.K. Pinter, I.M. Țiplic, M.E. Țiplic) Relații interetnice în Transilvania (secolele VI-XIII) (București 2005).
- Ștefan 1980:** C. Ștefan (coord.), Vestigii rupestre din Munții Buzăului (Buzău 1980).
- Teodor 1991:** D.Gh. Teodor, Creștinismul la est de Carpați, de la origini până în secolul al XIV-lea (Iași 1991).
- Teodor 2003:** D.Gh. Teodor, Inscriptiile rupestre de la Cotârgași – Suceava. In: (Ed. I. Căndea, P. Cernovodeanu, Gh. Lazăr) Închinare lui Petre S. Năsturel la 80 de ani (Brăila: Istros 2003), 789-799.
- Theodorescu 1963:** D. Theodorescu, L'Edifice Romano-Byzantin de Callatis. Dacia N.S. VII, 1963, 257-300.
- Theodorescu 1974:** R. Theodorescu, Bizanț, Balcani, Occident, la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV) (București 1974).
- Theodorescu 2002:** R. Theodorescu, Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400) (București: Ed. Gramar 2002).
- Tudor et al. 2011:** D. Tudor, Gh. Popilian, D. Bodoc, N. Gudea, Castrul roman de la Slăveni (Cluj-Napoca: Ed. Mega 2011).
- Uzum 1979:** I. Uzum, Săpăturile arheologice de la Ilidia (comuna Ciclova română), campania 1978. MCA XIII, 1979, 387-389.
- Vasiliev 2010:** A.A. Vasiliev, Istoria Imperiului bizantin (Iași: Polirom 2010).
- Vătășianu 1966:** V. Vătășianu, Arhitectura și sculptura romană în Pannonia Medievală (București 1966).
- Vinereanu 2009:** M. Vinereanu, Dicționar etimologic al limbii române pe baza cercetărilor de indo-europenistică (București 2009).
- Zugravu 1997:** N. Zugravu, Geneza creștinismului popular al românilor (București 1997).
- Айбабин 1990:** И.А. Айбабин, Хронология могильников Крыма поздне римского и раннесредневекового времени. В: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, вып. 1 (Симферополь 1990), 5-86.
- Баранов 1990:** И.А. Баранов, Таврика в эпоху раннего средневековья (Салтово-Маяцкая культура) (Киев 1990).
- Гимпу 2013:** В. Гимпу, Древнейшая церковь Пещеры Бекира возле города Сорока. Археологические вести 19, 2013, 135-138.
- Гимпу 2017:** В. Гимпу, Об алтарной ориентации некоторых древнехристианских пещерных церквей Карпато-Причерноморского бассейна. В сб.: Добруджа, 32/2017 (Силистра 2017), 325-330.
- Гроссу, Василяки 1984:** В.Г. Гроссу, К.Г. Василяки, Лapidарные знаки Бутученских пещер. В: Известия Академии Наук Молдавской ССР, серия общественных наук, № 3 (Кишинев 1984), 61-69.
- Каждан 1971:** А.П. Каждан, Византийский монастырь XI-XII вв. как социальная группа. В: Византийский Временник (Москва 1971), 54-55.
- Курдиновский 1906:** В. Курдиновский, Окрестности Старого Орхья. В: Кишиневские Епархиальные Ведомости, № 41 (Кишинев 1906), 1313-1316.
- Поулик 1979:** Й. Поулик, Великая Моравия в свете археологических находок. В: Наука и человечество, международный ежегодник (Москва 1979), 79-92.
- Поулик 1985:** Й. Поулик, Вклад чехословацкой археологии в изучение истории Великой Моравии. В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение (Москва 1985), 28-44.
- Якобсон 1983:** А.Л. Якобсон, Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры (Ленинград: Наука 1983).
- Якобсон 1985:** А.Л. Якобсон, Закономерности в развитии средневековой архитектуры. Центральные области, Византия, Греция, Малая Азия, Сирия, Месопотамия, Югославянские страны, Древняя Русь, Закавказье, Средняя Азия (Ленинград: Наука 1985).

Якобсон 1987: А.Л. Якобсон, Закономерности в развитии средневековой архитектуры IX-XV вв. Византия. Греция. Южнославянские страны. Русь. Закавказье (Ленинград: Наука 1987).

Canonical rules and the actual orientation of altars in early Christian churches. Ancient and early medieval places of worship in Romanian lands

Keywords: rupestrian churches, Romanian lands, Arianism, rotunda churches, Byzantium, the East, Gepids, Transylvania, Christmas.

Abstract: The altars of Christian churches at the beginning of the early Middle Ages could be oriented in all cardinal directions: first, the oldest ones, to the west, according to the biblical covenant, then to the north, to the south, and to the east, after the apostolic constitutions of 380. On the eastern Carpathian territory in the early Middle Ages stone and cave churches of the Syrian type were built, with altars oriented to the south and east, without a semicircular apse. Also there were Byzantine churches with an altar to the north and a simulated wooden templon; there was a rock monastery with a square altar and a common dormitory with 12 cells-niches for monks, characteristic of the Byzantine monastic life of the 6th-12th centuries. In the East Carpathian and South Carpathian territories in the 8th-9th centuries there were churches with a narthex – an area intended for women that was introduced into the local church architecture by Crimean monks influenced by the traditions of Islam.

In Transylvania, the matrix of the Romanian people, that was located in more favorable geographical conditions, being protected by the crown of the Carpathian Mountains, several ancient churches and other similar evidences were found, including liturgical objects and the characteristic orientation of burials. In the 5th and 6th centuries, during the Gepid period, under the influence of Syrian and Egyptian monks and Arian missionaries, cave and stone rotund churches were built here. These centric churches reflected their creed about the one God-Father who created the other entities of the Trinity; from here comes the Romanian name of the Christmas holiday as *creatio* or *creationem*, a term transformed into the Romanian word *Crăciun* (Christmas), which has survived to this day. Dobruja, located at the junction of the South Byzantine, eastern and north-Danube worlds, preserved evidences of evolution that passed through its territory and influenced the Christian life of the Carpathian region.

List of illustrations:

- Fig. 1. The St. Andrew's Cave Church, com. Ioan Corvin, Constanța County (by D. Manolache).
- Fig. 2. Plan and section of the Poarta Alunului Cave Church, Bihor County (by S. Păun).
- Fig. 3. Plan of the Șura Pintei Cave Church in the Rodna Mountains, Borșa, Maramureș County (by S. Păun).
- Fig. 4. Rotunda church in Alba Iulia – Apulum, Alba County (by R. Heitel).
- Fig. 5. Rotunda church in Geoagiu de Jos, Hunedoara County (by G. Anghel).
- Fig. 6. Rotunda church with 6 exedrae in Cluj-Mănăștur, Cluj County (by P. Iambor, Șt. Matei).
- Fig. 7. Rotunda church in Ilidia, Caraș-Severin County (by I. Uzum).
- Fig. 8. The plan of the church from the commune of Gurasada, Hunedoara County (by R. Popa).
- Fig. 9. The dome temple in Apamea on Orontes (mid-6th century), Northern Syria (by A. Якобсон).
- Fig. 10. The plan of the Binbirkilise church (Asia Minor) in the Early Middle Ages (by A. Якобсон).
- Fig. 11. The Church of Saints Sergius and Bacchus in Constantinople (527).
- Fig. 12. The Church of San Vitale in Ravenna (527-547), Italy.

Канонические правила и фактическая ориентация алтарей в палеохристианских церквях. Античные и раннесредневековые обители в румынских землях

Ключевые слова: скальные церкви, румынские земли, арианство, церкви-ротонды, Византия, Восток, гепиды, Трансильвания, Рождество.

Резюме: Алтари христианских храмов в начале раннего средневековья могли быть ориентированы во всех кардинальных направлениях: сначала на запад, по библейскому завету, а потом, после апостольских конституций 380 года – на север, юг и на восток. На восточно-карпатской территории в раннем средневековье строились каменные и пещерные церкви сирийского типа, с алтарями, ориентированными на юг и восток, без полукруглой абсиды. Также здесь встречались византийские церкви с алтарем на север и с имитированным деревянным темпლოном, существовал скальный монастырь с квадратным алтарем и общим dormitorio с 12 кельями-нишами для монахов, характерным для византийского монашеского быта VI-XII веков. На восточно-карпатской и южно-карпатской территориях в VIII-IX вв. появляется нартекс – помещение храма, предназначенное для женщин, которое было привнесено в местную церковную архитектуру крымскими монахами, на которых оказали влияние традиции мусульманства.

В Трансильвании, этой матрице румынского народа, которая находилась в более выгодных географических условиях, зачищенная короной Карпатских гор, было обнаружено несколько античных церквей и прочие подобные свидетельства, включая богослужебные предметы и характерную ориентацию захоронений. В V-VI в., в гепидский период, под влиянием сирийских и египетских монахов и миссионеров арианского толка здесь стали строиться пещерные и каменные церкви-ротонды. Эти центрические храмы отражали их вероучение о едином Боге-Отце, сотворившем остальные сущности Троицы; отсюда идет воспринятое румынами название праздника Рождества Христова как *creatio* или *creationem* – термин, преобразовавшийся в румынское слово *Crăciun* («крэчун», Рождество), сохранившееся до наших дней.

Добруджа, находившаяся на стыке южно-византийского, восточного и северо-дунайского миров, сохранила свидетельства эволюций, которые прошли через ее территорию и оказали влияние на христианскую жизнь карпатского региона.

Список иллюстраций:

- Рис. 1. План скальной церкви «Пещера св. Андрея», коммуна Иоан Корвин, уезд Констанца (по D. Manolache).
- Рис. 2. План и разрез скальной церкви «Пещера Поарта-Алунулуй», уезд Бихор (по S. Păun).
- Рис. 3. План скальной церкви «Пещера Шура-Пинтей» в горах Родна, регион Борша, уезд Марамуреш (по S. Păun).
- Рис. 4. Церковь-ротонда в г. Алба-Юлия (Апулум), уезд Алба (по R. Heitel).
- Рис. 5. Церковь-ротонда в Джоаджиу-де-Жос, уезд Хунедоара (по G. Anghel).
- Рис. 6. Церковь-ротонда с 6 экседрами в Клуж-Мэнэштур, уезд Клуж (по P. Iambor, Șt. Matei).
- Рис. 7. Церковь-ротонда в Илидии, уезд Караш-Северин (по I. Uzum).
- Рис. 8. План церкви из коммуны Гурасада, уезд Хунедоара (по R. Pora).
- Рис. 9. Купольный храм в Апамее на Оронте (середина VI в.), Северная Сирия (по А. Якобсон).
- Рис. 10. План раннесредневековой церкви Бинбиркилисе (Малая Азия) (по А. Якобсон).
- Рис. 11. Храм св. Сергия и Вакха в Константинополе (527 г.).
- Рис. 12. Храм Сан-Витале в Равенне (527-547 гг.), Италия.

26.03.2018

Dr. Vlad D. Ghimpu, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, str. 31 August 121A, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova, e-mail: vladdghimpu@mail.ru.

